

БАДИЙ МАТНДА МЕТАФОРАНИНГ ВОҚЕЛАНИШИ

Ўзбекистон давлат Жаҳон тиллар

университети филология фанлари доктори,

доцент Юлдашев Акмал Гулямжанович

Email: akmal1909@mail.ru

Аннотация

Мазкур мақолада метафоранинг тилшуносликдаги тадқиқ тарихи ва назарий асослари таҳлил қилинади. Метафоранинг анъанавий риторикадан тортиб, диахроник семантика, синхрон лексикология ҳамда когнитив тилшунослик нуктаи назаридан турлича талқин қилиниши ёритилади. Хусусан, Ж.Лакофф ва М.Жонсоннинг “концептуал метафора” назариясига алоҳида эътибор қаратилиб, метафоранинг тафаккур ва маданият билан боғлиқ когнитив ҳодиса эканлиги асослаб берилади. Шунингдек, метафоранинг янги маънолар яратишдаги, инсон идроки ва тафаккуридаги ўрни адабий мисоллар асосида иллюстрация қилинади. Концептуал метафоралар орқали тил бирликларининг маъно юзага келиш жараёни, манба ва мақсад майдонлари ўртасидаги ўзаро боғланиш асосида кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: метафора, концептуал метафора, когнитив тилшунослик, лексик маъно, манба майдони, мақсад майдони, тафаккур, метафорик тасвир, семантик ўзгариш.

Тилшуносликда метафоранинг ўрганилиши ўз тарихига эга. Антик даврдан бошланган анъанавий риторика доирасида метафора ифода воситаси сифатида ўрганилган. Диахроник семантикада метафорага сўз семантик тараққиёти усули сифатида ёндашилган. Синхрон лексикология ва лексикографияда эса метафорага сўзнинг кўчма маъно турларидан бири сифатида қаралган. Тилшунослик фанининг структур-функционал босқичида сўз маъносининг кўчиши, асосан, метафора ва метонимия орқали юзага

келиши хусусида фикр билдирилган¹. Хосиятан, Л.Блумфильд сўз ясаиши жараёнида иштирок этадиган қуйидаги лингвистик ҳодисаларни қайд этади: “Тилда ҳосила сўзлар ҳосил бўлишида бир қанча босқичли жараён амалга ошади, яъни семантик ўзгаришлар асосида янги сўз пайдо бўлиши, маъно торайиши, маъно кенгайиши, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота, маънонинг салбийлашуви, маънонинг ижобийлашуви”² каби. М.Миртожиев “метафора ҳосила маъно юзага келишининг ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтлари ўзаро ўхшаш келишига”³ асосланиши ҳақида маълумот беради. В.Н.Телия ҳам тилнинг луғат бойлигини оширувчи универсал усул бўлган метафоранинг иккиламчи номинация жараёнларида, шу жумладан, қўшма отларни ясада қўлланилишини эътироф этади⁴. Қўринадики, метафора нафақат бадиийликни таъминловчи стилистик восита, сўз ясаиши тизимида ўз ўрнига эга бўлган лингвистик ҳодиса ҳамдир.

XX асрнинг сўнгги чорагига келиб тилшуносликка “концептуал метафора” назарияси Ж.Лакофф ва М.Жонсон томонидан чоп этилган “Биз билан ёнма-ён яшаётган метафоралар” (Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We live by*) номли машҳур асари орқали олиб кирилди⁵. Мазкур назариянинг моҳияти шунда эдики, Ж.Лакофф ва М.Жонсон метафорани оддий стилистик ифода воситаси эмас, балки концептуал мақомга эга бўлган муҳим ҳодиса эканлигини эътироф этган ҳолда унинг янги табиатини очиб бердилар. Уларнинг фикрича, “...метафоралар инсон концептуал тизимидан ўрин олгани учун тилда ифода воситаси сифатида мавжуд. Бошқача қилиб айтганда, метафора аслида тафаккурга хос, лисоний метафоралар фақат мана шу ҳодисанинг ташқи ифодасидир”⁶, “метафоралар нафақат кундалик ҳаёт,

¹ Миртаджиев М.М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке: Дисс... док. филол. наук. – Т., 1989. – 43 с.; Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ масалалар: Филол. фан. ном ... дисс. – Т., 2007. – 25 б.

² Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – С. 466–467.

³ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: Mumtoz soʻz, 2010. – Б. 94.

⁴ Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 181

⁵ Скребцова Т.Г. Скребцова Т.Г. Когнитивная лингвистика. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2011. – С. 48–54.

⁶ Скребцова Т.Г. Кўрсатилган асар. – Б. 49.

нафақат тил, балки тафаккур ва фаолиятимизга ҳам кириб боради. Кундалик концептуал тизимимиз, фикрлашимиз ва хатти-ҳаракатимиз ҳам ўз моҳиятига кўра метафорикдир”⁷.

Англашиладики, метафора шунчаки ифода воситасигина эмас, балки тафаккур ва маданиятга алоқадор ҳодисадир. Шундай экан, концептуал метафоралар оддий маъно кўчиши натижасида ҳосил бўлган ҳосила маъно эмас, балки инсон тафаккурида содир бўладиган мураккаб когнитив жараён натижасидир. Бу борада олиб борган кузатувларимиз шуни кўрсатдики, концептуал метафора янги ном ясалишининг энг сермахсул усули саналади. ИҚСларнинг ҳосил бўлишида ҳам концептуал метафора зарур когнитив механизм ҳисобланади.

Ж.Лакофф., М.Жонсон, С.Клауснер, В.Крофт ишларида метафорик ҳосила маънонинг пайдо бўлишида когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан иккита когнитив майдон, яъни *манба майдони* (source domain) ҳамда *мақсад майдони* (target domain) иштирок этишини кўрсатишади. Уларнинг фикрича, концептуал метафоралар ортида фрейм ва сценарий ўртасидаги ўзаро таъсир кучи ётади. *Манба майдони* инсоннинг тажрибаси орқали борлиқни идрок этишидаги аниқ билимлари йиғиндисидир. *Мақсад майдони* эса нисбатан кам ойдинлашган, аниқлашган муқаррар билимдир. Масалага ойдинлик киритадиган бўлсак, метафора орқали маъно кўчиши содир бўлганда инсон тилнинг луғат таркибидаги мавжуд birlikлардан ва эгаллаган билимидан фойдаланади. Ушбу ҳолат *манба майдони* вазифасини ўтайди. *Мақсад майдони* эса инсон тафаккурида тайёр тил birlikлари орқали ҳосил қилинадиган янги ҳосила маънодир.

Ж.Лакофф ва М.Жонсон метафорани тушунишни таъминлаб берувчи феномен деб атайдилар⁸. Уларнинг фикрича, маданият ва дин тизими табиатан

⁷ Lakoff, G., Johnson, M. Кўрсатилган асар. – Б. 4 (... that metaphor is pervasive in everyday life, not just in language but in thought and action. Our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature).

⁸ Лакофф Дж, Джонсон М. Метафоры, которые мы живем: Пер. с англ. / Под. ред. и с предисл. А.Н.Баранова. Изд. 2-е. – М.: ЛКИ, 2008. – С. 16.

метафорикдир, анъанавий метафора фақат тилга мансуб, когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан метафора кундалик ҳаётимиз ва тушуниш тизимимиз тузилмаси даражасида талқин қилинади⁹.

Ж.Лакофф ва М.Жонсон метафорани қуйидагича талқин этишади:

- биринчи навбатда метафора тафаккур ва фаолият билан боғлиқ, унинг тил билан алоқаси иккиламчи ўринда;
- метафоралар ўхшашликка асосланади, аммо кўп ҳолларда бундай ўхшашлик муносабати ўхшашлик категориясига алоқаси бўлмаган конвенционал метафораларга асосланади;
- маданиятимизда конвенционал метафоралар орқали ҳосил бўлган ўхшашлик муносабати ҳақиқийдир, чунки конвенционал метафоралар биз реал ҳисоблаган воқеликка қисман аниқлик киритади;
- метафоранинг асосий вазифаси унинг қисман орттирилган билимни бошқа орттирилган билим асосида тушунишни таъминлашида. Бу орқали мавжуд ўхшашлик асосида янги ўхшашлик хусусияти аниқланади¹⁰.

Англашиладики, метафора оламни идрок этишнинг ўзига хос воситаси, тилда янги маънони юзага келтирувчи когнитив механизмдир. Ташқи оламда жадал суръатлар билан юз бераётган ўзгаришлар, турли кашфиётлар натижаси ўлароқ онгимизда ҳосил бўлган янги тушунчаларга ном беришда метафора муҳим ўрин тутаяди. Демак, метафора нафақат тил ҳодисаси, балки тафаккур ҳодисаси ҳамдир.

Маълумки, сўз семантикасининг тадқиқи контекстуал таҳлил орқали таҳлилини амалга оширишда ушбу тили бирлигининг қайси маънода қўлланилганлиги аниқлашда асосий ролни ўйнайди. Концептуал метафора таҳлили орқали сўзнинг лексик тасвири тўлдирилади, сўз маъноларининг контекстдаги излари, унинг метафорик ишлатилиши қайд этилади. Бу, ўз навбатида, концептнинг жамики пинҳоний белгиларини очиш имкониятини беради. Бундан ташқари, мазкур таҳлил методи тадқиқ этилаётган концепт

⁹ Лакофф Ж. Кўрсатилган асар. – Б. 175.

¹⁰ Лакофф Ж. Кўрсатилган асар. – Б. 182.

ёрдамида оламнинг муайян тиллардаги манзараси талқинини аниқлашга имкон беради. Биз концептуал метафорада предметнинг ассоциацияга таянган ҳолда идрок қилинувчи белгиларини қуйидаги шаклда ифодаладик:

“Мен уни фақат шу қадар очдимки, битта ингичка нур кекса одамнинг лочин кўзига тушди. Буни мен етти тун давомида, ҳар тун соат яримда такрорладим, лекин кўзни доим ёпиқ ҳолатда топдим; ва шу сабабли ишни амалга ошириш имконсиз еди; чунки мени кекса одам емас, балки унинг ёвуз кўзи ғазаблантирар эди.” (Edgar Allan Poe — “Tell tale heart”). “Лочин кўзи” — бу кучли метафорадир. Лочин — йиртқич қуш бўлиб, ўлим, чириш ва ўлжани қувиб юрувчи табиатни англатади. Шу тарзда, кўз ҳикоя қилувчининг онгида ғамгин ва таҳдидли рамзга айланади. Бу метафора шунингдек, ҳикоячи кекса одамни йўқ қилиниши керак бўлган нарса сифатида кўраётганини англатади. Бу эса унинг обсессив ҳолатини ва ақлан издан чиққанини кўрсатади.

“Розмари турмушга чиққанига икки йил бўлган эди. У бир ғозчадек болага эга эди. Йўқ, Питер эмас – Майкл.” (Katherine Mandsfile — “A Soup Of Tea”). “Duck” (ғозча) — инглизча ифода бўлиб, меҳр билан айтиладиган сўздир. “My dear little duck” иборасида бу сўз метафорик маънога эга бўлиб, севгини эмас, балки пастга қараган, камситувчи муносабатни ифодалайди. Розмари бу сўзни ёш аёлга нисбатан ишлатиб, уни кичкина, ҳимояга муҳтож, ҳатто ҳайвондек кўрсатмоқда. Бу эса ижтимоий табақалар ўртасидаги фарқни таъкидлайди.

“Барибир, мен мушук хоҳлайман,” деди у, “Мен мушук хоҳлайман. Ҳозир хоҳлайман. Агар мен узун соч ёки қувончга эга бўлмасам, мушукка эга бўлишим мумкин-ку.” Жорж уни эшитмасди. У китоб ўқиётган эди. Хотини эса деразадан ташқарига қаради, у ердан майдондаги чироқ нури кўринарди. (Katherine Mansfield — “The Cat in the Rain”)

“Мушук” — бу ҳикоядаги марказий метафора. Аёл ёмғирдан қутқаришни истаган мушук — унинг ўзини ҳис этиш ҳолатининг рамзидир. Мушук ёлғиз, ҳимоясиз, муҳаббатга чанқоқ бўлса, аёл ҳам шундай ҳолатда, ҳиссий жиҳатдан совуқ турмушда қолиб кетган. Мушук — меҳр, ғамхўрлик ва иссиқликка бўлган еҳтиёжни ифодалайди.

“Ўн уч!” деди отам ҳайрат билан қараб. У ғилдиракка яна бурди, ва соат яна ўн уч марта бонг урди. Отам стулдан тушиб, девордек оқариб кетди, хонада ўртада туриб қолди, шифтга тикилди, соқолини чайнади ва пичирлади: “Офарин ўн учга! Бу нимани англатади? Нима бўлиши мумкин? Агар бу бузилган бўлса, тўхтаб қолган бўларди. Демак, бу қандайдир механизмнинг носозлиги бўлиши керак.” (Edgar M. Foster — “The Clock Struck Thirteen ”)

“Ўн уч” — одатда ёмон, фалокатли рақам сифатида қаралади. Соатнинг ўн уч марта уриши — бу оддийлик ва одатий тартибнинг бузилиши рамзидир. Бу рақам нимадир ғалати, табиий оқимга зид нарса содир бўлишининг белгиси сифатида хизмат қилади.

“У қўлини унинг қўлидан суғуриб олди ва секинлик билан эшикка йўл олди. Эшикда тўхтаб, узоқ, титроқ кўз ташлади — бу қараш гўё қора парда ортидаги сирни кўрмоқчи эди. Аммо қайғу ичида ҳам жаноб Хупер жилмайди — у фақат моддий бир тимсол уни бахтдан ажратаётганини ўйлади, гарчи у парда соясидаги даҳшатлар энг яқин ошиқ ҳамроҳликни ҳам қоронғу қилса-да.” (Nathaniel Hawthorne — “The Minister's Black Veil”)

“Қайғу” — бу ерда фақат шахсий ғам эмас, балки ҳар бир инсон ўзининг гуноҳлари билан юзма-юз келганда ҳис этадиган оғирликни англатади. Хупернинг қайғуси — инсоний руҳий азоб ва ўзини поклаш учун бўлган жазони билдиради. Бу қайғу орқали инсон нажот топиши мумкин.

“Бутун дунё денгизлари унинг юрагида тўлгандай эди. У уни ўша томон тортарди: у уни чўктирарди. У иккала қўли билан темир панжарани маҳкам ушлади. Келинг! Йўқ! Йўқ! Йўқ! Бу имконсиз эди. У қўллари билан панжарани ваҳимадан ушлаб олди. Денгизлар ичидан у қайғу билан қичқирди: Эвелине Евви!” (James Joyce — “Eveline”)

“Денгиз” — бу эркинлик, қочиш ва номаълумлик рамзидир. Эвелине Франг билан бирга Дублинни тарк этишни орзу қилади, денгиз эса унинг янги ҳаёт, саргузашт сари интилишларини билдиради. Шу билан бирга, бу метафора унинг келажакка нисбатан кўркувини ҳам ифодалайди. Денгиз — катта ўзгаришлар, хавф ва ноаниқликнинг рамзидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Миртаджиев М.М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке: Дисс... док. филол. наук. – Т., 1989. – 43 с.;
2. Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ масалалар: Филол. фан. ном ... дисс. – Т., 2007. – 25 б.
3. Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – С. 466–467.
4. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: Mumtoz so`z, 2010. – Б. 94.
5. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 181
6. Скребцова Т.Г. Скребцова Т.Г. Когнитивная лингвистика. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2011. – С. 48–54.
7. Лакофф Дж, Джонсон М. Метафоры, которые мы живем: Пер. с англ. / Под. ред. и с предисл. А.Н.Баранова. Изд. 2-е. – М.: ЛКИ, 2008. – С. 16.